

сумніву твердження В. Горленка).

Vasil Balushok. Where disappeared Sevryuks? The article traced the historical fate Sevryuks ethnic community, which in XIV–XVII centuries. populated east Ukraine and adjacent territory of modern Russia. Revealed a fatal role in their disappearance played inclusion Sevversks land of the Muscovy, the events of the Troubles and the punitive actions of the Moscow government in the early XVII century. Displaying the mechanism of assimilation after surviving the events in Sevryuks Muscovy and in Ukraine.

Key words: Sevryuks, Siverschyna, assimilation, conquest, migration, the Muscovites, Ruthenian-Ukrainian

Отримано: 15.03.2017 р.

УДК 94:328.188 (477) «1918»

Віктор Горобець

ПОЛКОВНИЦЬКА КОРПОРАЦІЯ ГЕТЬМАНАТУ: СОЦІАЛЬНІ ТА РОДИННІ ЗВ'ЯЗКИ, НЕПОТИЗМ, ТРИВАЛІСТЬ СЛУЖБОВИХ КАДЕНЦІЙ

Віктор Горобець. Полковницька корпорація Гетьманату: соціальні та родинні зв'язки, непотизм, тривалість службових каденцій. Стаття присвячена реконструкції соціального портрету корпорації вищих козацьких старшин, які стояли на чолі полків Української держави раннього Нового часу. Зокрема, аналізуються способи формування полковницької корпорації, її персональний склад, тривалість службових каденцій старшин, а також досліджуються соціальні і родинні зв'язки всередині групи, з'ясовується питання, яку роль відіграв фактор непотизму при заповненні старшинських вакансій полкового рівня. Увага акцентується як на регіональних особливостях кадрового забезпечення функціонування козацької влади полкового рівня, так і темпоральних змінах, обумовлених трансформацією політичної культури Гетьманату і змінами політичного курсу Російської держави щодо української автономії.

Ключові слова: Українська держава раннього Нового часу, Гетьманат, полковник Війська Запорозького, полково-сотенний устрій, виборність, непотизм.

Віктор Горобець. Полковничья корпорація Гетманата: социальные и родственные связи, непотизм, продолжительность служебных каденций. Статья посвящена реконструкции социального портрета корпорации высших козацких старшин, стоявших во главе полков Украинского государства раннего Нового времени. В частности, анализируются способы формирования полковничьей корпорации, ее персональный состав, продолжительность служебных ка-

денций старшин, а также исследуются социальные и родственные связи внутри группы, выясняется вопрос, какую роль играл фактор nepотизма при за-полнении старшинских вакансий полкового уровня. Внимание акцентируется как на региональных особенностях кадрового обеспечения функционирования казацкой власти полкового уровня, так и темпоральных изменениях, обусловленных трансформацией политической культуры Гетманата и изменениями политического курса Российского государства по украинской автономии.

Ключевые слова: Украинское государство раннего Нового времени, Гетманат, полковник Войска Запорожского, полково-сотенное устройство, выборность, nepотизм.

Владній організації Української держави раннього Нового часу середини XVII–XVIII ст. був притаманним достатньо високий рівень децентралізації, за якого широкий спектр владних повноважень зосереджувався на полковому рівні. За цих умов полковник у Гетьманаті, за влучним висловом Зенона Когута, був таким собі «гетьманом у мініатюрі»¹. А один із чи не найвідоміших дослідників історії Гетьманщини Олександр Лазаревський загалом стверджував, що полковники «володіли у своїх полках, можливо, навіть більшою владою, аніж гетьмани»². І якщо в цих метафорах відомих дослідників і є певне перебільшення, то загалом вони не суперечать суті того історичного явища, про яке йде мова. З огляду ж на таку очевидну важливість полкової ланки у структуруванні влади Гетьманату³, актуальним виглядає питання стосовно того, хто і в який спосіб формував полковницьку корпорацію? Якими були її персональний склад, соціальні і родинні зв'язки всередині групи? В якій мірі при заповненні старшинських вакансій полкового рівня вагомим був фактор nepотизму? Саме ці важливі питання і стануть предметом дослідження даної статті.

Отож, доволі важливим аспектом проблеми організації функціонування політичної системи Гетьманату на полковому рівні є персональний склад корпорації старшин, які обіймали полковницькі уряди. Спостереження за персональним складом цієї групи вищих козацьких урядовців переконує в тому, що на полковницький уряд призначали авторитетних і заслужених козаків, які перед тим посідали чільні місця в козацькій ієрархії. Крім того, неважко помітити й той факт, що вже з останньої третини XVII ст., тобто з моменту стабілізації суспільно-політичних процесів після бурхливих революційних часів, старшинська корпорація цього рівня отримує зримі ознаки соціальної замкнутості, простежується тенденція до формування окремих полковницьких династій.

Реконструкція персонального складу владної еліти Гетьманату 1648–1687 рр. дозволила встановити прізвища 256 «повних» полковників. Відтак, середня тривалість старшинської каденції у середовищі полковників у цей час була трохи меншою ніж три роки. Причому, в перше «революційне» десятиліття – 1648–1657 рр. – тривалість не перевищувала 2,5 роки (загалом обов'язки полковника сповнювали 72 особи). У роки громадянських конфліктів й іноземних інтервенцій вона становила лише близько 1.8 роки (загалом зафіксовано упро-

довж 1658–67 рр. 101 особу), а вже після 1668 р. – приблизно 4.6 роки (83 особи упродовж 19 років)⁴.

Якщо мову вести про піки ротацій на полковому уряді, то, зрозуміло, що найбільш масово переміна старшин полкового рівня відбувалась при сходженні на гетьманство нового претендента. Особливо, коли попередник втрачав булаву не через смерть, а внаслідок перевороту, чи якогось іншого прояву гострого політичного протистояння. Так, скажімо, після приходу до влади за результатами Ніжинської ради 1663 р. Івана Брюховецького із діючих на момент проведення гетьманських виборів старшин полкові уряди зберегли за собою лише ті з них, котрі засвідчили Брюховецькому свою приязнь ще з осені 1662 р., а саме: гадяцький полковник Василь Шиман-Шиманський, миргородський – Павло Апостол (Царенко) та полтавський Дем'ян Гуджол⁵. Усі вони, як бачимо, представляли південні полки Лівобережжя, тобто, полки, які тяжіли до Запорожжя, і старшина яких напередодні Ніжинської ради тісно співпрацювала тоді ще з претендентом на гетьманство Іваном Брюховецьким. На вакантні після арешту полковників решту лівобережних урядів було призначено: до Чернігівського полку Трохима Миколаєнка, Прилуцького – Данила Пісоцького, Ніжинського – Матвія Гвинтовку, Переяславського – Данила Ярмоленка (Єрмолаєнка), Лубенського (Лохвицького) – Гната Вербицького, Київського – Василя Дворецького. На місце стародубського полковника Петра Рославця було поставлено Івана Плотника (Терника)⁶. Трохи згодом, але в тому ж, 1663, році на місце полтавського полковника Гуджола прийшов запорожець Сава Федорович Омельницький⁷.

При сходженні на гетьманство Дем'яна Ігнатовича навесні 1669 р. також відбулось кардинальне оновлення полковницького складу: «во всех полках учинил полковников и нных старшин братьев и зятьев и друзей и единомышленников своих»⁸. Чим, до слова, викликав серйозне невдоволення, як ображеної за недопущення до влади козацької старшини, так і рядового козацтва⁹. Як засвідчував у своїй «розписи ближних особ бывшего гетмана Демка Игнатова» київський полковник Костянтин Солонина такими були: «2 брата родных, Василей, Сава Шумейка Игнатовы. 2 зятя его, Политыка седневский, Андрей Корнеенко, полковник лубенский. Ясаул Павел Грибович. Бунчюжный Костянтин Стриевский»¹⁰. Радикальні вияви невдоволення дали про себе знати вже навесні 1672 р., коли жителі м. Ромни, прочувши про повалення гетьмана Ігнатовича, убили Івана Куницького, присланого гетьманським зятем, лубенським полковником Андрієм Нестеренком, намісником до Ромен, а заодно й «животы все разграбили за то, что де тот Куницкий прислан был изменника бывшего гетмана от Демкова зятя». Свою жорстоку помсту свавільці супроводжували погрозами фізичної розправи й над самим лубенським полковником¹¹.

Цікаво, що при сходженні на гетьманство Івана Мазепи, вже під час Коломацької ради 1687 р., як і в часи «Чорної» ради 1663 р., також шестеро старшин з уряду попереднього гетьмана позбулися полковничих перначів, причому, географія старшинських рокировок була практично аналогічна тій, що мала місце в

1663 р., а саме: Чернігівський полк (Яків Лизогуб), Ніжинський (Степан Забіла), Переяславський (Родіон Райча-Дмитрашко), Лубенський (Григорій Гамалія), Київський (Костянтин Солонина), Стародубський (Тиміш Олексієнко)¹². Замість убитого 25 липня 1687 р. повсталими козаками Лазара Горленка полковником Прилуцького полку було призначено Івана Стороженка, а місце небожа поваленого гетьмана Самойловича Михайла Васильовича Василевича-Самойловича (у документах також іменується як «Михайло Васильович» та «Михайло Гадяцький»)¹³ в Гадяцькому полку посів Михайло Борухович¹⁴. Невдовзі після Коломацької ради на полковника полтавського було обрано Федора Жученка¹⁵. На уряді в Миргородському полку залишився Данило Апостол, що було й не дивно з огляду на ту обставину, що саме його Самійло Величко однозначно зараховує до числа близьких приятелів одного з головних дійових осіб Коломацького перевороту – севського воєводи Леонтія Неплюєва¹⁶.

Як при сходженні на гетьманство Брюховецького, так і Мазепи в документах немає жодних згадок про процедуру обрання на полковництво козацьким загальом тих чи інших полків. Швидше навпаки – мало місце пряме призначення гетьманом старшин, які встигли завоювати певний кредит довіри. Особливо виразно ця тенденція простежується при сходженні на гетьманство Брюховецького. Що й не дивно, зважаючи на обставини його стрімкого злету, характер популістської риторики в часи змагань за булаву, що мала чітке антистаршинське спрямування, а також головну його соціальну опору – запорозьке козацтво, яке після здобутої під Ніжином перемоги було віддячене високими старшинськими урядами. Як свідчив Самовидець, новообраний регіментар уже в день свого обрання «во всех городах своїх полковников поставили з тех людей, которие с ним війшли из Запорожья»¹⁷. Інший козацький літописець Самійло Величко, навіть не намагаючись приховати свого ставлення, охарактеризував новопоставлених старшин таким чином: «з гультайства запороского наставленіе, которіе з голоти ставши на началах»¹⁸.

При обранні Івана Самойловича можемо констатувати чи не найбільш серйозне оновлення складу полковницької корпорації за всю історію Гетьманату. Це було й не дивно, адже, як уже зауважувалось вище, за коротке гетьманування Ігнатович сподобився звільнити аж вісім полковників, призначивши на їхні місця своїх родичів і довірених осіб. Але на самій Генеральній раді під Конотопом, в Козачій Діброві, 17 червня 1672 р. слідом за обранням гетьмана було обрано лише одного полковника в Гадяцький полк (ним став колишній полковник гадяцький Семен Остренко, що вже врядував за гетьманування Івана Брюховецького). І це при тому, що в середовищі генеральних старшин відбулася суттєва ротація: Іван Домонтович був обраний на уряд першого генерального судді, Павло Животовський – другого судді, Сава Прокопович – генерального писаря, Іван Лисенко і Лесько Черняк – генеральних осавулів, Григорій Карпович – генеральні хорунжі, а Леонтій Полуботок – генерального бунчужного¹⁹. Саме їх архієпископ Лазар Баранович і «приводил к вере», оскільки, як було записано в статейному списку царського представника на раді, «они учинены вновь»²⁰. Відтак, на інші

полкові уряди – до Переяслава, Чернігова, Ніжина тощо – прийшли нові урядники або ще напередодні Генеральної ради, або відразу ж після неї. Достеменно відомо лише, що Райча Дмитрашко повернув собі полковництво в Переяславі відразу після повалення Ігнатовича і на раді під Конотопом, разом з генеральним обозним Петром Забілою та київським полковником Костянтином Солониною, вже відігравав провідні ролі²¹.

Але в списку обдарованих від імені царя боярином Г. Г. Ромодановським старшин 18 червня 1672 р. бачимо, окрім цих двох, також і Петра Рославця, котрий повернувся на полковничий уряд до Стародуба, а також ніжинського полковника Пилипа Уманця, чернігівського – Василя Дунін-Бурковського, полтавського – Дем'яна Гуджола, миргородського – Івана Дубягу, прилуцького – Лазаря Горленка, лубенського – Івана Сербина, а також вже згаданого – гадяцького Семена Остренко²². Отож і Дмитрашко, і Рославець, й Уманець, і Горленко, і Сербин, і Гуджол у період між гетьманства 1672 р. повернулися на полковницькі уряди. Власне, як і Семен Остренко, котрий уже був полковником у 1666–1668 рр., та Іван Дубяга, котрий полковникував в іншому полку, а тепер отримав призначення до Миргорода. Загалом при заміні Самойловичем Ігнатовича спостерігаємо чи не унікальний випадок в історії Гетьманату, коли практично в усіх полках відбулася зміна влади. Виняток становив лише Київський полк, де гетьман Ігнатович не встиг скинути з полковництва Костянтина Солонину, хоч цього й прагнув, зважаючи на неприємні для нього чутки, що поширилися Лівобережжям з початком 1672 р., щодо намірів царської влади замінити його на гетьманстві саме цим полковником.

У випадку з обранням на регіментарство Івана Мазепи існують підстави вважати, що як генеральні уряди, так і полковницькі посади були заздалегідь розподілені між найбільш активними учасниками змови, в результаті якої було скинуто з гетьманства Івана Самойловича²³.

Найменше ж кадрових ротацій на рівні полкових урядів спостерігаємо під час сходження на гетьманство Данила Апостола 1 жовтня 1727 р. Власне, тут маємо справу лише з трьома ротаціями – в Ніжинському, Лубенському та Миргородському полку. Причому, вакансія в Миргородському полку мала цілком об'єктивне підґрунтя, адже цей уряд посідав саме обраний на гетьмана Данило Апостол. Цілком логічно виглядала й ротація на вершинному щаблі владної ієрархії Ніжинського полку, яку перед тим посідав син російського вельможі, одного з «пташат гнізда» Петра I графа Петра Толстого – граф Петро Петрович Толстой (котрий, як пам'ятаємо, доводився також і попередньому гетьману Скоропадському зятем). Невдале суперництво графа Петра Толстого після смерті Петра I з всемогутнім на той час «світлішим князем» Олександром Меншиковим і наступна за цим опала першого якраз і визначила долю ніжинського полковника. Приблизно такою ж природою, але вже винятково з українським корінням, була обумовлена й відставка лубенського полковника Андрія Марковича, котрий доводився рідним братом дружини покійного гетьмана Анастасії Маркович-Скоропадської. Поміж Марковичами та Данилом

Апостолом віддавна існувало напруження й останній, прийшовши до влади, найперше позбувся свого опонента (втім, як виявилось невдовзі, не надовго – вже в 1729 р. покровителі Марковича у вищих ешелонах імперської влади введуть його до складу гетьманського уряду Данила Апостола, запровадивши посаду генерального підскарбія). Звільнені ж під час гетьманських виборів 1727 р. полковницькі уряди заповнили в Лубенському та Миргородському полках сини Данила Апостола – Петро і Павло, а ось полковий уряд в Ніжині російська влада спробувала перетворити на «вотчину» російських офіцерів, призначивши на ніжинське полковництво Івана Хрущова.

Аналізуючи тривалість старшинських каденцій у Гетьманаті, важко не помітити певні закономірності як політичного плану, так і такі, що мали під собою регіональні традиції. Зрозуміло, що не могли бути довготривалими старшинські каденції в часи загострення громадянського протистояння, відомі під назвою «Руїни». Стосовно ж регіональної специфіки, то в історіографії традиційно прикладом нестабільності прийнято вважати Полтавський полк, де ротації на полковому уряді відбувались не рідше раз у два роки, а в окремих випадках могли й взагалі мати місце по декілька разів на рік²⁴. Натомість найбільш «заможним і стабільним» вважається стародубський полковий уряд²⁵. Але ця стабільність, зауважимо, була доволі відносною. І скажімо, якщо проаналізувати кадрові ротації в середовищі стародубських полковників у перші два десятиліття існування полку, то помітимо, що не такою вже й рідкістю була одно-двох річна полковницька каденція в Стародубі. Так, перший стародубський полковник Петро Рославець у першу свою каденцію в 1663 р. зумів утриматися при владі всього лише кілька місяців. Його наступник Іван Плотник полковникував не більше двох років, щоправда, виною цьому послужила, здається, смерть старшини. Аналогічним чином склалася й доля Леська Острянина, що полковникував у Стародубі впродовж 1665–1666 рр., а після того його ім'я назавжди зникло з історичних джерел. Натомість у них виринає згадка про якогось Михайла Небабу, котрий, якщо й справді урядував у Стародубі, то тривало це недовго – десь близько року. Тим часом у 1668 р. на полковництво знову повернувся Петро Рославець і цього разу протримався при владі вже більше трьох років, аж поки не став конфліктувати з гетьманом Ігнатовичем. Ставлеником останнього на стародубському уряді став його брат Сава Шумка, але слідом за поваленням Ігнатовича, пернач випав і з рук Шумки, тобто каденція останнього тривала всього-на-всього декілька місяців. Відставка Шумки вже втретє відкрила шлях до влади Петру Рославцю. Під час третього свого входження у владу старожил стародубської владної еліти встановив місцевий рекорд тривалості полковницької каденції, пробувши при владі близько п'яти років – з весни 1672 по літо 1676 р. Утім, таке тривале перебування на чолі полку мало й свій зворотній бік. Неймовірно збагатившись у загалом спокійному й економічно розвиненому полку, Рославець почав вкотре демонструвати своє особливе соціальне становище, чим неабияк засмутив гетьмана Самойловича. А коли останній спробував було присмирити свого полковника, погрожуючи відставкою, Росла-

вещь не вигадав нічого ліпшого, як зі свого боку піти на ще більший шантаж – порушити перед Москвою питання про відізвання Стародубського полку від Гетьманату. Такі сепаратистські дії старшини полкового рівня коштували йому не лише пернача. Він опинився перед загрозою втратити і життя. Проте Самойлович замінив це засланням до Сибіру.

Вельми коротким було й перебування при владі наступників Рославця. Так, Тимофій Олексієвич у Стародубі урядовав близько двох років (1676–1678); Федір Мовчан – рік (1678), Григорій Коровка-Вольський – менше півтора (осінь 1678 – початок зими 1680). Безхмарні перспективи довготривалого полковництва відкривалися перед поставленим Самойловичем на початку 1680 р. на полковника стародубського старшого гетьманового сина 20-літнього Семена Самойловича. Утім, передчасна смерть Семена за нез'ясованих обставин у травні 1685 р. цьому завадила. А каденція поставленого на його місце молодшого брата Якова через падіння батька в 1687 р. тривала всього лише близько року.

Таким чином, у «стабільному» Стародубському полку за перші 24 роки його існування встигло відбутися аж 12 ротацій його очільників, тобто середня каденція тривала рівно два роки, при цьому Петро Рославець встиг тричі увійти у владу, а Тимофій Олексієвич – двічі²⁶.

Так само і в інших полках Гетьманату – Переяславському, Гадяцькому, Лубенському, Корсунському – в часи громадянського протистояння кінця 1650-х – 1660-х рр. ситуація у кадровій сфері була такою ж нестабільною. Навіть у більш-менш стабільному Ніжинському полку впродовж зазначеного часу на полковництві встигли побувати: Григорій Гуляницький, Василь Золотаренко, Матвій Гвинтовка, Артем Мартинович, Євстафій Золотаренко, Пилип Уманець²⁷; загалом шестеро старшин, що аж ніяк не свідчить про цю саму стабільність, принаймні у сфері кадрової політики.

Аналізуючи кадрову політику українських гетьманів не на етапі входження у владу, а коли вони в ній уже ствердились, не можна не звернути увагу на неабияку активність у цій царині Дем'яна Ігнатовича. Так, вища козацька старшина, яка взяла участь в поваленні Ігнатовича, аргументуючи свої наміри відібрати в нього булаву, закидала регіментареві самовільне позбавлення урядів аж вісьмох полковників²⁸. Зокрема, генеральний писар Ігнатовича, Карп Мокрієвич, у своїх показах «об измене» гетьмана вказував, що він, «злым своим вымыслом, старых полковников, черниговского, нежинского, миргородского, лубенского, переяславского, стародубского, гадяцкого, прилуцкого, безо всякие причины, от полковнического чину отставил и учинил на их место братьев, зятьев и иных советников своих, для той своей злой мысли»²⁹. І дійсно, якщо з приводу мотивів гетьмана – «для той своей злоймысли» – можна висловити сумнів, то щодо проявів непотизму в діях Ігнатовича сумніватися не доводиться. На три з цих вакансій гетьман призначив своїх братів Василя Многогрішного і Саву Шумейка та зятя Андрія Нестеренка. Генеральний осавул Павло Грибович (особисто один з найбільш наближених до гетьмана старшин) під час допиту в Москві навесні 1672 р. на питання щодо причин таких пертурбацій на урядах полковників зумів

відповісти лише по відношенню до відставок переяславського полковника Райчі Дмитрашко та стародубського полковника Петра Рославця. Дмитрашко, начебто, провадив таємні перемовини з поляками і гетьманом Дорошенком, готуючись до передачі полку під їхню владу, а Рославець наклав великі податі на козаків і чернь³⁰.

Неабияку активність у перші роки свого правління виявляв у сфері кадрової політики й Іван Мазепа. Спонукальним же мотивом таких дій була загроза повалення гетьмана старшинською опозицією. Так, уже на початку 1688 р. гетьман довідався, що переяславський полковник Леонтій Полуботок «в нікоторыи з ханом вступал совіти», миргородський полковник Данило Апостол «пишет к запорожцам без відома ево гетманского противные на возмущение народу малороссійского писма», «во многой шатости» перебувають також і лубенський полковник Григорій Гамалія і переяславський полковник Думитрашка Райча³¹. Наслідком же розповзання опозиційних по відношенню до гетьманської влади настроїв в середовищі вищої козацької старшини стало те, що за дозволом царського уряду гетьман відсторонив від полковництва Леонтія Полуботка, Данила Апостола, Григорія Гамалію, Райчу Дмитрашка, а також київського полковника Григорія Коровку-Вольського, котрого звинуватив у таємних зносинах з польською шляхтою з Правобережної України та «во многих обидах» полчанам. Апостола, Гамалію, Коровку-Вольського було «взято під караул» в Батурині, Полуботка відіслано до Севська, а Райчу – до Москви. Щоправда, цього разу ніхто зі скинутих полковників всерйоз не постраждав, а Данило Апостол навіть цього ж року був відновлений на полковництві³². Уже трохи згодом, реагуючи на черговий проступок миргородського полковника, Мазепа писав російському канцлеру Гаврилу Головіну, що арешт Апостола міг би спровокувати в Україні «мятеж и бунт... понеже его, полковника миргородцкого в войску все почитают и любят», а крім того, він «с генералніми особами як и с полковниками спріятелілся, понеже Ломиковский обозний и Чуйкевич судья и прилуцькій полковник близкіе ему по синовіях своїх и по его миргородського полковника дочерях свати, лубенській – дядя, нежинській – швагер, и другие с ним близки»³³.

Чергова антигетьманська старшинська змова розкривається в контексті повстання Петра Іваненка (Петрика) 1691–1692 рр. За результатами її розслідування уряд полтавського полковника остаточно втрачає дід очільника антигетьманського виступу Федір Жученко, а переяславський полковник Леонтій Полуботок не лише також остаточно відсторонюється від влади, а й ув'язнюється та за постановою військового суду позбавляється маєтностей³⁴. Тоді ж уряд стародубського полковника обіймає генеральний осавул Михайло Миклашевський, а в Прилуках по смерті Івана Стороженка до влади приходять Дмитро Горленко³⁵.

Показово, що гетьман Мазепа, заходившись так активно тасувати склад полковницької корпорації впродовж перших п'яти років свого гетьманування, упродовж наступних сімнадцяти років регіментарства поводив себе у цій царині вкрай консервативно. Як слушно підмітив Сергій Павленко, у цей час причиною

перевиборів на полкових урядах стає переважно смерть діючого полковника³⁶. Так, у 1698 р. загинув чернігівський полковник Яків Лизогуб, а в 1704 р. пішов з життя його наступник Юхим Лизогуб. У Ніжинському полку в 1694 р. помер син генерального обозного Петра Забіли Степан Забіла, а в 1701 р. під час походу козацького війська в Прибалтику, в контексті розгортання Північної війни помер його наступник – небіж гетьмана Івана Мазепи Іван Обидовський. У Гадяцькому полку в 1704 р. пішов з життя Михайло Борухович, котрий урядовав аж з моменту Коломацького перевороту 1687 р. У Лубенському полку в 1699 р. помер полковник Леонтій Свічка. У 1706 р. в боях під Несвіжем загинув стародубський полковник Михайло Миклашевський. Тоді ж у полон до шведів потрапив переяславський полковник Іван Миревич, що утримував у своїх руках полковницький пернач з 1692 р.³⁷

Тим часом у Київському полку впродовж 1691–1708 рр. урядовав Костянтин Мокієвський, в Прилуцькому з 1692 по 1708 р. – Дмитро Горленко, у Лубенському полку впродовж 1700–1708 рр. – Дмитро Зеленський. Беззмінним полковником миргородським упродовж усього часу гетьманування Івана Мазепи залишався Данило Апостол (за винятком нетривалого відсторонення його від урядування регіментарем наприкінці 1680-х рр. за підозрою в участі в опозиційних змовах). І лише в Полтавському полку й надалі проходили ротації на полковому уряді й упродовж 1692–1708 рр. полковниками встигли побувати: Павло Герцик, Іван Іскра, Іван Левенець (двічі) та Михайло Гамалія³⁸. Як впливає з джерел, поодинокими винятками із загального правила стабільності на полкових урядах (якщо не брати до уваги специфічний у цьому відношенні Полтавський полк) є випадок тимчасового зміщення з уряду стародубського полковника Михайла Миклашевського в 1704 р. та, ймовірно, київського полковника Костянтина Мокієвського роком пізніше.

Акцентуючи ж увагу на регіональній специфіці, варто передовсім виділити Полтавський полк, де впродовж другої половини XVII – початку XVIII ст. спостерігаємо унікальну для адміністративної практики Гетьманату картину: зміни полковників відбуваються в середньому раз у два роки. Особливо частими були ротації на полковому уряді в роки громадянського протистояння, що мало місце після смерті Богдана Хмельницького. Так, після загибелі на початку червня 1658 р. в битві під Полтавою з військами гетьмана Виговського полтавського полковника Мартина Пушкаря, що впродовж дев'яти років беззмінно врядував у полку, пернач спершу потрапив до рук його старшого сина Кирика Пушкаренка. Але вже в листопаді того ж року Пушкаренко був переобраний і його наступником став прибічник гетьмана Виговського – заслужений полтавський козак Филон Гаркуша, котрий ще в часи гетьманування виконував обов'язки полковника полтавського, скоріш за все в якості наказного полковника. Полковникування Гаркуші виявилось надзвичайно коротким, оскільки полтавське товарство у своїй більшості не змирилось з політикою Виговського і вже за декілька місяців передало полковницький пернач молодшому сину Мартина Пушкаря Марку. Але варто було Марку Пушкаренку поїхати до Москви за підмогою, як

улітку 1659 р. товариство знову передало владу старшому Пушкаренку. Але цього разу останній, будучи під враженням результатів Конотопської битви, лише встиг зав'язати перемовини з представником гетьмана Виговським – Каплонським, за що був ув'язнений російським воєводою Зинов'євим, а на його місце полтавці обрали в липні 1659 р. Федора Жученка³⁹.

Полковницька каденція Жученка тривала майже два роки, а його переобрання в травні 1661 р. було викликане продемонстрованою ним вірністю гетьману Юрію Хмельницькому. Так, восени 1660 р. полтавський полковник залишився під владою Хмельницького і після підписання ним Чуднівського трактату, отож в умовах відходу Лівобережжя з-під булави Юрія Жученка, хоч номінально і залишився полковником, але не мав над ким полковникувати. На місце Жученка полтавська старшина і товариство обрало Дем'яна Гуджола, а Жученку нічого більше не залишалось, як «вини свої побивать», вимолюючи в царського уряду прощення провини⁴⁰.

Гуджол на полковництво прийшов у часи гетьманування на Лівобережжі наказного Якіма Сомка, але в умовах розгортання боротьби за булаву осібною лівобережного регіментаря поміж Сомком і Брюховецьким, що стала помітною вже з осені 1661 р., відразу ж зайняв місце обабіч останнього⁴¹. Демонструючи лояльність Брюховецькому, полтавський полковник одразу ж задекларував свою підтримку ідеї «чорної ради» як єдино можливого способу розв'язання суперечки навколо гетьманської булави⁴². Але попри «правильну позицію» Гуджола, затриматись при владі в Полтавському полку надовго йому також не вдалося. Відразу ж після проголошення Івана Брюховецького гетьманом, він кардинально поміняв склад вищої козацької старшини і в числі відставлених полковників бачимо й Гуджола (щоправда, зважаючи на підтримку Брюховецького в часи його боротьби за булаву, опала Дем'яна Гуджола обмежилась лише втратою пернача, на відміну від інших лівобережних полковників, які «перемістилися» з полковництва або на плаху – Яким Сомко і Василь Золотаренко, або в Сибір – Семен Третяк і Дмитро Чернявський⁴³).

На місце Дем'яна Гуджола гетьман Брюховецький призначив запорожця Саву Федоровича Омельницького. Але вже за два роки останнього на уряді змінив Григорій Витязенко, котрий перед тим обіймав в гетьманському уряді Брюховецького посаду генерального бунчужного. Як і у випадку з Омельницьким, перебирання Витязенком полковницького перначу було здійснено у формі гетьманського призначення. І хоч полтавці, шукаючи в гетьмана підтримки в конфліктах з представниками царської адміністрації в Гетьманаті, запевнювали, що вони гетьманського призначенця шанують як батька рідного⁴⁴, насправді ж шукали способів позбутися його влади. Зокрема, під 1667 р. зафіксована передана стольнику Василю Кікіну скарга полкового судді Кліма Чернушенка на Григорія Витязенка, котрий «козаков многих напрасно зневажает, а иных и бьет напрасно; а жена де его полковникова жон козацких напрасно ж бьет и безчестит»⁴⁵. Отож, коли на початку червня 1668 р. до Полтави долинула звістка про вбивство гетьмана Брюховецького, очолюване полковним суддею Чернушенком

полтавське товариство не лише повалило владу гетьманського ставленика, але й взяло під варту Витязенка і полкового осавула Обіденка та «до армат поковали и вскоре тиранско в смерть позабивали, а дома их розграбовали»⁴⁶.

На місце забитого Григорія Витязенка полтавці знову обрали собі полковником Дем'яна Гуджола – «доброго, смиренного, побожного и простодушного человека»⁴⁷. Проте ані доброта, ані смиренність і побожність не допомогли Гуджолу надовго затриматись при владі. І вже через півроку, в той час, коли полковники з північних і центральних лівобережних полків зібралися на раду до Глухова, аби разом з гетьманом Дем'яном Ігнатовичем узгодити положення нової угоди з російським царем, полковником у Полтавському полку значиться Кость Кублицький, котрий, разом з очільниками Миргородського і Лубенського полків, визнавав владу гетьмана Петра Дорошенка⁴⁸.

Перебування Кублицького на чолі полку також виявилось вельми короткочасним. Коли кількома місяцями згодом він, отримуючи від Ігнатовича та з Москви погрози бути атакованим не лише царськими ратниками, але й «кальмицьких тайшей со всеми их улусными людьми», та водночас не маючи жодної серйозної підтримки від Дорошенка, почав було перейматись ідеєю примирення з лівобережним реґиментарем, товариство відібрало в нього пернач і передало його соратнику правобережного гетьмана Филону Гаркуші. Відразу ж після обрання Гаркуша недвозначно засвідчив своє непримириме ставлення до гетьмана Ігнатовича, відправивши йому вельми різкого листа, що закінчувався такою фразою: «никогда того не будет, чтоб ты был гетманом запорожским и нашим!»⁴⁹. Утім, взявши настільки різкий тон у стосунках з лівобережним гетьманом і не отримавши дієвої допомоги від гетьмана правобережного, Гаркуша невдовзі був змушений також поступитися владою новому-старому полковнику Федору Жученку, котрий, як зауважує Олександр Лазаревський, «завдяки життєвій своїй досвідченості, нарешті покорив Полтавщину Многогрішному»⁵⁰. Цього разу полковникування Жученка тривало до падіння гетьмана Ігнатовича. Власне, вже на початку елекційної Генеральної ради, що відбулась у середині червня 1672 р. в Козачій Діброві під Конотопом, як полковник полтавський знову фігурував Дем'ян Гуджол⁵¹.

Чергова каденція Гуджола тривала два роки, а втратив він свій пернач, як переконував Олександр Лазаревський, у результаті інтриги представника нової генерації полтавських шукачів пернача – Прокопа Левенця⁵². Утім, й Левенець урядував у Полтаві недовго. Син вихрещеного єврея з Умані, що після хрещення став Семеном Герциком, та пасинок генерального обозного Петра Забіли Павло Семенович (Герцик), «подольстившиися и подмогоричившиися козакам полтавським» (принаймні, так стверджував Василь Кочубей⁵³), організував подачу колективної супліки гетьману Самойловичу з приводу неправомірних дій полковника (той насипав греблю, яка підтопила вже існуючі на Ворсклі водянні млини козаків і посполитих полтавських), а поки гетьманський уряд розбирав скаргу – очолив Полтавський полк⁵⁴.

Як довго цього разу Герцик очолював полтавців сказати напевно важко.

Олександр Лазаревський був переконаний, що вже восени 1676 р. Жученко зумів потіснити Павла Семеновича, втім за декілька місяців той повернув втрачене⁵⁵. А ось Джордж Гаєцький, слідом за Вадимом Модзалевським, стверджує, що згаданий як полковник полтавський восени 1676 р. Жученко є, по-перше, не колишнім полтавським полковником Федором Жученком, а його родичем Петром Жученком, та і той був не повноправним полковником, а лише наказним⁵⁶. Але в чому дослідники солідарні, так це в тому, що в 1677 р. Прокоп Левенець таки скинув Герцика з полковництва і вдруге очолив Полтавський полк⁵⁷. Щоправда, Олександр Лазаревський стверджував, що з лютого по березень 1677 р. на уряді встиг побувати якийсь Демко Яковенко⁵⁸. З цією тезою солідаризується В. Модзалевський⁵⁹, натомість не погоджується М. Слабченко⁶⁰. І якщо О. Лазаревський і В. Модзалевський праві, то у випадку з полковникуванням Яковенка мають справу чи не з унікальним випадком, коли на полковницькому уряді старшина перебував лише близько двох місяців, а крім того, ані перед тим, ані після того – не посідав впливових старшинських посад. Хоч поодинокі згадки в джерелах про Демка Яковенка представляють його козаком, що мав високий статус у середовищі полтавського товариства. Так, скажімо, подану в липні 1666 р. гетьману Брюховецькому скаргу щодо зловживань полтавського воєводи стольника Якова Тимофійовича Хитрово Демко Яковенко підписав у компанії з Дем'яном Гуджолом, Федором Жученком, Артемом Донцем, Кирилом Пушкаренком. Всі вони, за винятком хіба що Артема Донця, на той час уже встигли поурядувати в Полтавському полку. Отож, зважаючи на це, можемо припустити можливість обрання Яковенка на полковий уряд, єдине що викликає подивування, так це його настільки коротке правління.

Попри воєнні звітяги Левенця в часи Чигиринських походів, уже в листопаді 1678 р. полтавці порушили перед гетьманом Самойловичем клопотання про відсторонення того від влади, звинувачуючи його в тому, що він безчестить неозначених у документі персонально «знатніших осіб» та «похвалки чинит» на їхнє здоров'я. І попри заступництво Самойловича, в червні 1679 р. Левенець був змушений таки відійти від полкових справ, уступивши уряд Федору Жученку, котрий уже втретє обійняв його. Третя каденція Жученка тривала рівно рік і влітку 1680 р. він поступився перначем генеральному осавулу Леонтію Черняку. Останній втримався на полковництві аж три роки, поки не був змінений у результаті вдало проведеної колишнім полтавським полковником Павлом Герциком інтриги, до участі в якій тому вдалося залучити найближче оточення гетьмана Самойловича⁶¹. Коли ж Самойлович втратив владу, відібрали пернач і в Павла Герцика. При оновленні складу полковницької корпорації при сходженні на гетьманство Івана Мазепи влітку 1687 р. на полковий уряд до Полтави вже вкотре повернувся Федір Жученко. За два роки полтавці спробували було звести на полковництво замість Жученка Леонтія Черняка, але гетьман Мазепа такого самоуправства не підтримав і Жученка було повернуто на уряд. О. Лазаревський у такій протекції Мазепи Жученку вбачав насамперед заслуги його зятя Василя Кочубея, котрий на той час займав в гетьманському уряді посаду генерального

писаря і мав неабиякий вплив на регіментаря⁶². Побувши після цього на полковому уряді ще впродовж двох років, десь наприкінці 1691 р. Федір Жученко, скоріш за все вже через очевидну старість, склав свої повноваження. Наступником же Жученка, в 1692 р. стає колишній полковник Павло Герцик, який, за твердженням Василя Кочубея, «прелестно зостал полковником»⁶³. Генеральний старшина із зрозумілих причин не називає об'єкт підкупу, але тут має рацію Олександр Лазаревський, котрий у цьому не вельми привабливому контексті згадує гетьмана Мазепу⁶⁴.

Втрата полковницького пернача Герциком у 1696 р., як припускають дослідники, також через свій солідний вік, і прихід до влади зятя Федора Жученка – Івана Іскри знаменують собою завершення цілої епохи в змаганнях за пернач полтавського полковника, коли шестеро старшин почергово змінювали один одного при владі, виборюючи уряд спочатку задобрюваннями і маніпуляціями думкою полтавського товариства, а згодом шукаючи можливостей впливу на гетьманський уряд.

Загалом же, як підрахував свого часу Вадим Модзалевський, лише за півстоліття – з 1649 по 1699 р. у Полтавському полку очільники змінювалися 28 раз, причому влада переходила з рук в руки всього лише чотирнадцятьом особам, побувавши в декого з них, зокрема Федора Жученка, аж п'ять разів⁶⁵, а насправді, як видно з відкритих на сьогодні історичних джерел, – шість разів. Як зауважував зять Жученка, генеральний писар, а згодом генеральний суддя Війська Запорозького Василь Кочубей, характеризуючи багатий послужний список свого тестя, «был полковником за Хмельницкого много и написан есть полковником в статьях Переяславских при боярине князе Трубецком, коли подтверждено на гетманстве Юрия Хмельницкого; был полковником за гетмана Демьяна Многогрешного; был полковником за Івана Самойловича, был полковником за ныне счастливое ж панучого, его милости, пана Іоанна Мазепы»⁶⁶.

Прихід до влади в 1696 р. Івана Іскри знаменував собою початок боротьби за пернач вже дітей й онуків тієї славної когорти полтавських полковників другої половини XVII ст. Так, після чотирирічного полковникування зятя Федора Жученка, владу перехопив син полковника Прокопа Левенця – Іван Левенець, який урядував упродовж 1701–1702, 1703–1709, 1725–1729 рр. Упродовж короткого відтинку часу в 1702–1703 рр. його змінював «пришляк» – син генерального осавула Андрія Гамалії, небіж лубенського полковника Григорія Гамалії, онук черкаського полковника Миська Гамалії – Михайло Гамалія. А після подій 1708–1709 рр., коли Левенець, хоч і не підтримав антиросійський виступ гетьмана Мазепу, але й не надто активно допомагав його наступнику Івану Скоропадському, влада від нього переходить до сина полтавського полковника Леонтія Черняка – Івана, котрий урядує в Полтаві з 1709 аж до самої смерті в 1722 р. У 1725 р. на полковництво знову повертається Іван Левенець, котрого в 1729 р. змінює Василь Кочубей – син генерального судді Василя Кочубея, онук полковника Федора Жученка, небіж полковника Івана Іскри та зять гетьмана Данила Апостола. По його смерті в 1743 р. уряд на більш ніж тридцять років

переходить в розпорядження ще одного онука гетьмана Данила Апостола й одночасно онука прилуцького полковника Дмитра Горленка – Андрія Горленка⁶⁷.

Як бачимо, характерною особливістю для XVIII ст. стають не лише рокировки серед дітей, онуків і зятів впливових старшин, але й видна неозброєним оком довготривалість полковницьких каденцій. І така тенденція є характерною не лише (і не стільки) для Полтавщини, але й для решти полків. Так, наприклад, владу в Миргородському і частково Лубенському полку впродовж багатьох років утримували представники роду Апостолів: Григорій Апостол (1666–1668), Павло Апостол, брат полковника Григорія Апостола (1672–1676, 1676–1683), Данило Апостол, син полковника Павла Апостола (1683–1727), Павло Апостол, син гетьмана і колишнього полковника Данила Апостола (1727–1736), Петро Апостол, син гетьмана Данила Апостола (1728–1757). У Стародубському полку можна говорити про існування полковницької династії Самойловичів, у Чернігівському – також Самойловичів і Лизогубів, у Київському – Вольських, у Ніжинському – Жураковських, у Прилуцькому – Горленків і Галаганів, у Полтавському – Герциків, Левенців тощо.

Водночас, на противагу Слобідській Україні, де, скажімо, родина Кондратьєвих безперервно утримувала за собою полковницький уряд з початку 1650-х і до кінця 1730-х рр., передаючи пернач від батька до сина, навіть якщо той і не встиг зарекомендувати себе у козацькому війську хоч би якимись там здібностями⁶⁸, в Гетьманаті такі випадки не фіксуються. І, наприклад, хоч упродовж останніх десятиліть XVII ст. – початку XVIII ст. бачимо на уряді в Ніжинському полку батька і сина Жураковських, але після того, як гетьман Самойлович відсторонив Якова Жураковського від посади в 1681 р.⁶⁹ та пернач полковника ніжинського потрапив до рук його сина Лук'яна в 1708 р., на уряді встигли побувати й Ярема Непрак, і Степан Забіла, й Іван Обидовський⁷⁰. Домінування Самойловичів у Чернігівському полку також спостерігалось із значними перервами – Іван Самойлович обіймав уряд упродовж 1668–1669 рр., а його син Григорій посів посаду лише в 1685 р. і перебував на ній до падіння батька в 1687 р. У Стародубському полку впродовж 1680–1687 рр. послідовно урядували брати Самойловичі – Семен і Яків. Трохи тривалішою видалась каденція Лизогубів у Чернігівському полку – з 1687 р., коли урядувати почав Яків Лизогуб, і до смерті в 1704 р. Юхима Лизогуба⁷¹. Приблизно така ж картина спостерігається і в Полтавському, Прилуцькому чи Київському полках, де представники старшинських родин Вольських, Горленків, Галаганів, Герциків, Левенців лише зрідка передають полковницький пернач з рук батька до рук сина, а зазвичай влада успадковується не безпосередньо, а через покоління чи два.

Промовистий виняток з цього правила становить лише Миргородський полк, де представники родини Апостолів утримують полковництво безпосередньо у своїх руках (за винятком дуже короткотермінових урядвань Григорія Гладкого в 1669–1670 рр. та Михайла Кияшко в 1670–1671 рр. й нетривкої опали Данила Апостола в 1690 р.) в чотирьох поколіннях, що у часовому вимірі вилось у період з 1659 по 1736 р.⁷², тобто майже 75 років!

Масову появу в Гетьманаті іноетнічних полковницьких династій – Мило-радовичів, Божичів, Капністів тощо – спричинюють провальні наслідки Прутського походу Петра I 1711 р. Як відомо, під час кампанії молдавський господар Кантемір «зрадив» свого сюзерена, турецького султана, і воював на боці російського царя. Після поразки над Прутом Петро I категорично відмовився видавати Високій Порті свого придунайського союзника, заявивши, згідно переказу, що ліпше поступиться султану всіма землями аж до Курська (тобто власне Українським Гетьманатом), аніж видасть Кантемира. У серпні 1711 р. господар разом зі своїми «дворянами» – «мечниками», «двораками», «медельничарами», конюшеними тощо – прибув до Києва. Попри тривожні чутки, що поповзли тоді Україною, цар не наважився жалувати свого вірного васала гетьманським урядом, утім владні амбіції частини оточення Кантемира були вдоволені полковницькими і сотенними урядами в Гетьманаті, а частини старшинськими урядами в слобідських козацьких полках і регулярних російських частинах, розквартированих на Слобожанщині.

Хоч, скажімо, династія Танських обіймає полкові уряди в Україні ще до Прутського походу Петра I. І в цьому зв'язку зберігся цікавий документ, що проливає світло на справу «успадкування» старшим з Танських – Антоном полковництва в Україні. Згідно сімейного переказу Танських, ще в 1677 р. Антон одружився на доньці відомого правобережного козацького лідера Семена Палія⁷³. Десь на початку XVIII ст. (можливо, в 1706 р., коли гетьман Мазепа надав йому в користування село Яхни і сільце Микитинці на Корсунщині⁷⁴, можливо, роком чи двома раніше) Танський стає полковником охочокомонного полку, а коли в січні 1710 р. Семен Палій «судбами божими временное скончив житіє своє», то гетьман Скоропадський довідується від білоцерківської козацької старшини останню волю легендарного козацького вождя: «а при кончине вручил данніє собі от его царського пресветлого величества клейноти войсковіє на охочокомонное полковничество пану Танскому, зятеве своєму, и притягал вашмостей назад в Хвастов, желаючи, жебисмо его за полковника белоцерковского мети соизволили». Принаймні, саме таким чином аргументував свої претензії на успадкування білоцерківського полковництва сам Антон Танський у поданій на ім'я гетьмана супліці, під якою підписи поставили і полкові, і сотенні старшини Білоцерківського полку. Реагуючи на це прохання, Скоропадський, не посмів самостійно заповнювати наявну вакансію, тим паче, що мова йшла про правобережний полк, натомість він призначив наказним полковником білоцерківського полкового обозного Павла Циганчука, а сам тим часом звернувся до російського канцлера графа Гаврила Головкина з проханням «о скором указе» царя щодо призначення Танського на полковництво. Утім, навіть не дочекавшись царського указу, вже у лютому 1710 р. гетьман таки призначив Танського білоцерківським полковником, щоправда лише наказним. А царський указ «о вручении совершенной власти полковничества белоцерковского» Антону Танському з'явився на світ лише через рік, у лютому 1711 р. А коли в липні 1712 р. Танському довелось скласти з себе полковничі повноваження в Біло-

церківському полку, оскільки сам полк підлягав розформуванню згідно з умовами прутської капітуляції Петра I 1711 р., зять Семена Палія був переведений царським указом на полковий уряд лівобережного Київського полку⁷⁵, який він утримував у своїх руках аж до самої смерті, що настигла його в 1734 р.⁷⁶. По смерті Танського головний уряд Київського полку успадкував його син Михайло, а по його смерті в 1747 р. – онук Михайло Михайлович. А тим часом у роки правління Малоросійської колегії, в 1726 р., на полковництво до сусіднього з Київським Переяславського полку було призначено брата Антона – Василя Танського, щоправда тут урядування Танських тривало лише до 1734 р., після чого Василя за службові зловживання було заслано до Сибіру⁷⁷.

Наплив на українські землі чисельних представників православного шляхетства з Балкан спричинив для функціонування політичної системи Гетьманату серйозні наслідки, причому не лише на рівні місцевого самоврядування. Адже останні, не лише вирізнялись своєю політичною культурою, відмінною від тубільної, але й своїм владним становищем були зобов'язані центральному уряду Російської імперії та тій специфічній ролі, яку вони відіграли у намаганнях Петра I реалізувати далекосяжні зовнішньополітичні плани. Відтак і поведінка придунайських шляхтичів, наділених царем владними повноваженнями в Гетьманаті, була доволі специфічною. Так, у липні 1712 р. слобідська козацька старшина скаржилася російському воєводі П. М. Апраксину на те, що «не только посполитые люди лечь и мы старшина имеем от оных волохов зневагу, досаду и ругательство, а паче обиды и разорения в грунтах и набытках наших»⁷⁸.

Історичні джерела фіксують і чисельні приклади «зневаги» до влади гетьмана, продемонстрованої «волохами» (у першій половині XVIII ст. цим терміном означували не приналежність до цілком конкретної етнічної групи, а під ним об'єднували загалом православних вихідців з Балкан і Придунав'я). Так, скажімо, вже згадуваний перед тим київський полковник Антон Танський, що утримував у своїх руках владу понад двадцять років, демонстрував зневагу до указів і розпоряджень гетьмана Скоропадського, з приводу чого той неодноразово скаржився Петру I⁷⁹.

Утиски місцевого люду та повна зневага до місцевих звичаїв вартували цілому ряду таких полковників втрати влади. Найбільш резонансними в цьому зв'язку були справи полковника переяславського Василя Танського та гадяцького Гавра Милорадовича. Разом з тим із плином часу полковники-іноземці активно родичались з українською правлячою верствою й асимілювались в український соціокультурний простір, який, щоправда, поволі, по мірі уніфікації політичних і соціальних особливостей українського життя, втрачав свій національний колорит. Так, скажімо, ще в другій половині XVII ст. переяславський полковник Райча Дмитрашко восени 1667 р. одночасно з полковничим перначем узяв собі в дружини вдову по страченому гетьманом Іваном Брюховецьким у 1663 р. ніжинському полковнику Василю Золотаренку. Останній же, нагадаємо принагідно, був братом впливового сподвижника гетьмана Хмельницького – наказного гетьмана на Білорусі Івана Золотаренка, а їхня сестра Ганна була дружи-

ною Богдана Хмельницького. Василь Золотаренко в часи його боротьби за булаву гетьмана Лівобережного Гетьманату (1660–1663 рр.) був вельми заможною людиною і одним із лідерів статечного, «кармазинного» козацтва. Відтак шлюб Райчі Дмитрашко з його вдовою забезпечував прийдешньому волоху не лише суттєві матеріальні дивіденди, а й уводив його до верхніх ешелонів козацько-старшинської верстви Гетьманату. Показово, що навіть правобережний гетьман Петро Дорошенко та митрополит Київський Йосип (Тукальський), відмовляючи канівського полковника Якова Лизогуба від шлюбу його сина з пасербицею полковника переяславського Анною Золоторенковою, як головний аргумент називали те, що Дмитрашки люди заможні та пихаті⁸⁰.

А вже в гетьманство Івана Скоропадського гадяцький полковник Михайло Милорадович одружився на дочці генерального осавула Степана Бутовича, його син від першого шлюбу Степан Милорадович взяв у дружину дочку генерального осавула Михайла Гамалії, а своїх доньок видав за сина чернігівського полковника і наказного гетьмана Семена Полуботка та нащадка переяславських полковників і генеральних старшин – Андрія Горленка. Так само і брат Михайла Милорадовича, Гавр (до речі, успадкував від першого полковничий уряд у Гадячі) доводився сватом генеральному судді Яким Горленку.

Загалом, варто відзначити, що з кінця XVII – початку XVIII ст. фактор родинних зв'язків, так званого непомітності, відігравав неабияке значення у формуванні вищої старшинської корпорації. Так, наприклад, полковник стародубський (1706–1708), згодом гетьман (1708–1722) Іван Скоропадський доводився сватом чернігівському полковнику Юхим Лизогубу та сенатору Російської імперії, члену Верховної таємної ради князю Петру Толстому; його брат Василь Скоропадський (який, до речі, доводився зятем генерального осавула Павла Грибовича) посідав уряд чернігівського полкового обозного; швагрю Скоропадського Андрій Маркович – лубенський полковник (1714–1727), згодом генеральний підскарбій (1727–1740); зять Скоропадського граф Петро Петрович Толстой – полковник ніжинський (1719–1727); небіж Скоропадського Михайло Васильович Скоропадський – бунчуковий товариш, генеральний підскарбій (1741–1758), зять князя Юрія Четвертинського через шлюб з онукою гетьмана Самойловича Уляною Четвертинською; та у другому шлюбі – зять гетьмана Данила Апостола; інший небіж – бунчуковий товариш, Іван Васильович Скоропадський, зять генерального осавула Степана Забіли; племінниця Скоропадського – Анастасія Василівна одружена з сином генерального судді бунчуковим товаришем Федором Васильовичем Кочубеєм; інша племінниця – Парасковія Василівна одружена з хорунжим генеральної військової артилерії Іваном Івановичем Забілою; внучаті племінники Скоропадського сімейними узами пов'язані з полковником полтавським Василем Васильовичем Кочубеєм, родиною Милорадовичів, Яковом Полуботком.

Не менш розгалуженим був і родинний клан Апостолів. Власне, вже найбільш відомий серед них – миргородський полковник (1682–1727), гетьман (1727–1734) Данило Апостол – доводився сином миргородського і гадяцького

полковника, наказного гетьмана (1659–1678, з перервами) Павла Апостола та небожем миргородського полковника (1664) Дем'яна Постоленка. Його сини Петро і Павло посідали полковничі уряди в Лубнах і Миргороді. Зять Данила Апостола Лук'ян Якович Жураковський був ніжинським полковником, інший – Михайло Васильович Скоропадський – генеральним підскарбієм; ще інший – Василь Васильович Кочубей полтавським полковником (1726–1743). Загалом же сватами Данила Апостола були генеральний осавул Яків Жураковський, генеральний осавул, згодом генеральний обозний Іван Ломиковський; генеральний обозний Василь Дунін-Борковський; прилуцький полковник Дмитро Горленко; генеральний суддя Василь Кочубей.

Можливо, приклади зі Скоропадськими й Апостолами є одними з найбільш показових, утім, вони далеко не винятки, а лише концентроване вираження універсального правила. Правила, згідно з яким практично вся вища козацька верства Гетьманату була тісно пов'язана між собою сімейно-родинними зв'язками. Такий стан справ, з одного боку, сприяв консолідації елітної верстви, а з іншого – суттєво гальмував її розвиток, звужуючи можливості для кооптації до вищих владних ешелонів найбільш гідних і заслужених у Війську Запорозькому козаків. Зрозуміло, що формування олігархічного принципу доступу до влади суттєво зменшував можливості козацького загалу впливати на владу в тій чи іншій її структурній частині.

Починаючи зі спроб реформування політико-адміністративного устрою Гетьманату урядом Петра I, персональний склад полковницької корпорації поповнюється представниками російської адміністрації. Першим на полковництво до Ніжина, як відомо, було призначено 1719 р. графа Петра Толстого. А вже починаючи з 1723 р. на полковництво в полки Гетьманату царськими указами призначають цілий ряд інших російських офіцерів: Івана Кокошкіна, Іллю Пашкова, Олександра Дурова, Афанасія Радішева, Михайла Богданова, Івана Хрущова та інших⁸¹. Утім, тенденція не набула тієї динаміки, якої прагнув Петро I, започатковуючи подібні практики на початку 1720-х років. Не важко помітити з аналізу персонального складу полковницького корпусу Гетьманату, що частіше вдавалось кооптувати представника імперської владної системи до сіверських полків. Проте, й навіть там повністю представників місцевої старшинської корпорації від полковницької влади відсторонено не було.

Примітки:

¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія, 1760–1830. К., 1996.

² Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 3 : Прилуцкий полк. К., 1902. С. 132.

³ Погляди автора щодо ролі і значення інституту полковників у соціо-політичних і господарських процесах Гетьманату див. : Горобець В. Полковник Війська Запорозького та його влада // Український історичний журнал (далі – Укр. іст. журн.). 2014. № 4. С. 50-70; його ж. Полковник Війська Запорозького : право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і

політичних реалій (середина XVII – перша чверть XVIII ст.) // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст. : політика, суспільство, культура. К., 2014. – С. 88-125; його ж. Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями // Укр. іст. журн. 2015. № 5. С. 70-91.

⁴ Див.: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009. С.119-122.

⁵ Книги Разрядные, по официальным спискам изданыя... Т. 2. СПб., 1855. Стлб. 998-1000, 1026, 1030; Gajesky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 1–2. Cambridge, Mass., 1978. P. 71, 132, 205, 250, 293, 357, 516.

⁶ Ширше див. : Горобець В. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки. К., 2013.

⁷ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. // Киев. старина. 1891. Т. 34. № 9. Отд. 1. С. 363-364.

⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). Т. 9. СПб., 1876. С. 828.

⁹ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986. С. 30.

¹⁰ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 828.

¹¹ Там само. С. 822.

¹² Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел (далі – СГГД). Т. 4. М., 1828. С. 558.

¹³ Полковницький уряд гетьманський племінник обійняв після загибелі 1678 р. при облозі Чигирин полковника Федора Криницького.

¹⁴ Див. : Gajesky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 1-2. Cambridge, Mass., 1978. P. 71, 132, 205, 250, 293, 357, 516; натомість Олександр Оглоблин стверджує, що Михайло Василевич-Самойлович втратив уряд трохи раніше, а відтак Михайло Борухович уже прибув до табору на р. Коломак в чині гадяцького полковника. Див. : Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / 2-е доповнене вид. Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. С. 82-83.

¹⁵ Універсал полтавського полковника Федора Жученка від 22 січня 1688 р. // Універсали Івана Мазепи 1687–1709. К.-Львів, 2002. С. 547.

¹⁶ Величко С. Літопис. К., 1991. Т. 2. С. 343.

¹⁷ Літопис Самовидця / Вид. підготував Я. І. Дзира. К., 1971. С. 91.

¹⁸ Величко С. Літопис. К., 1991. Т. 2. С. 343.

¹⁹ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 946.

²⁰ Там само. С. 948.

²¹ Там само. С. 945.

²² Там само. С. 952-953.

²³ Павленко С. Міф про Мазепу. Чернігів, 1998. С. 63, 68.

²⁴ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 364.

²⁵ Його ж. Описание старой Малороссии. Т. 1 : Стародубский полк. К., 1889. С. 21.

- ²⁶ Там само. С. 18-27.
- ²⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2 : Полк Нежинский. К., 1893. С. 3-9.
- ²⁸ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 792.
- ²⁹ Там само. С. 754.
- ³⁰ Там само. С. 794.
- ³¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 176-177.
- ³² Там само. С. 178.
- ³³ Там само. С. 274.
- ³⁴ Там само. С. 190.
- ³⁵ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа : соратники та прибічники. К., 2004. С. 29.
- ³⁶ Там само. С. 30.
- ³⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 3. К., 1912. С. 97, 479; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 160-164.
- ³⁸ Gajesky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. P. 514-519.
- ³⁹ Акты ЮЗР. Т. 4. СПб., 1863. С.196, 202, 206, 241. Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 362-363.
- ⁴⁰ Акты ЮЗР. Т. 5. СПб., 1867. С. 65; Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 364.
- ⁴¹ Див. : Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. К., 2001.
- ⁴² Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 364.
- ⁴³ Див.: Горобець В. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки. К., 2013.
- ⁴⁴ Акты ЮЗР. Т. 6. СПб., 1869. С. 132
- ⁴⁵ Там же. С. 196.
- ⁴⁶ Величко С. Літопис. Т. 2. С. 161.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 367-368.
- ⁴⁹ Акты ЮЗР. Т. 8. СПб., 1876. С. 259.
- ⁵⁰ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 369.
- ⁵¹ Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 6. К., 1929. С. 368.
- ⁵² Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 370.
- ⁵³ Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантышем-Каменским. Ч. 1. М., 1858. С. 145.
- ⁵⁴ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 370-371.
- ⁵⁵ Там же. С. 371.
- ⁵⁶ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 3. С. 63; Gajesky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. P. 518.
- ⁵⁷ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 371; Модзалевский В. Л. Мало-

российский родословник. Т. 3. С. 48; Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. P. 518.

⁵⁸ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 371.

⁵⁹ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 3. С. 141.

⁶⁰ Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). Одесса, 1909. С. 147.

⁶¹ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 372-373; Источники малороссийской истории. Ч. 2. С. 147.

⁶² Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 373.

⁶³ Источники малороссийской истории. Ч. 2. С. 147.

⁶⁴ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 373.

⁶⁵ Модзалевский В. Полтавская интрига 1714 г. // Киев. старина. 1905. Т. 91. №11/12. Отд. 1. С. 175

⁶⁶ Источники малороссийской истории. Ч. 2. С. 147.

⁶⁷ Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. P. 521.

⁶⁸ Див. : Твердохлебов А. Наследственное полковничество (Переписка по поводу борьбы двух полковничьих родов за полковничий ранг) // Киев. старина. 1887. Т. 18. № 5. С. 152-170.

⁶⁹ Саме цим роком О. Лазаревський датує усунення Якова Жураковського від посади полковника в Ніжинському полку, хоч Дж. Гаєцький переконаний, що це сталося у 1685 р. Див. : Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Жураковские // Киев. старина. 1888. Т. 23. №11. Отд.1. С. 365-366; Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. P. 133-134.

⁷⁰ Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. P. 134.

⁷¹ Ibid. P. 72-74.

⁷² Ibid. P. 465-468.

⁷³ Архив Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). Ч. 3. Т. 2. Акты о казаках (1679–1716). К., 1868. С. 64; Лазаревский А. Антон Танский, полковник киевский (1712–1734) // Киев. старина. 1894. Т. 45. № 4. С. 146.

⁷⁴ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 2. С. 698.

⁷⁵ Там же. С. 768.

⁷⁶ Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. P. 208.

⁷⁷ Ibid. P. 298.

⁷⁸ Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг., собр. и изданные С. И. Шидловским. Санкт-Петербург, 1896. С. 187; Маслійчук В. Л. Слобідська старшина. Х., 2001. С. 121.

⁷⁹ Лазаревский А. Антон Танский, полковник киевский (1712–1734) // Киев. старина. 1894. Т. 45. № 4. С. 150.

⁸⁰ Акт ЮЗР. Т. 11. Санкт-Петербург, 1879. С. 162-163.

⁸¹ Ширше див. : Горобець В. Присмерк Гетьманщини. Україна в роки реформ Петра I. К., 1998. С. 209-240.

Viktor Horobets. Colonel Corporation of the Hetmanate: social and family ties, nepotism, length of service cadences. The article is devoted to social reconstruction of corporation portrait senior Cossack officers, who led the regiment of Ukrainian state of early modern times. In particular, examines the ways of forming colonel Corporation, its composition, duration of service cadences officers and investigates social and family ties within the group the issue of the role played by a factor of nepotism in filling vacancies petty regimental level. Attention is focused on the regional peculiarities staffing operation Cossack regiment level authorities and temporal changes due to the transformation of political culture Hetman and policy changes of Russian state on Ukrainian autonomy.

Key words: Ukrainian government early modern times, Hetmanate, Colonel Cossack Army, regimental-centesimal system, election, nepotism.

Отримано: 24.05.2017 р.

УДК 94 (477) «15/16»

Віталій Щербак

ДО ВИТОКІВ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ РАНЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ

Віталій Щербак. *До витоків ідеї ранньомодерної України.* У статті розглядаються концепції держави у європейській політичній думці часів Реформації та Контрреформації (XVI – першої половини XVII ст.). Аналізуються моделі держав, у контактах з якими постала козацька Україна, що дає можливість зрозуміти логіку політичної діяльності її творця гетьмана Богдана Хмельницького.

Ключові слова: концепції держави, політична думка, Українська ранньомодерна держава, Богдан Хмельницький, сюзеренітет.

Віталій Щербак. *К истокам государственной идеи раннемодеpной Украины.* В статье рассматриваются концепции государства в европейской политической мысли времен Реформации и Контрреформации (XVI – первой половины XVII ст.) Анализируются модели государств, в контактах с которыми возникла козацкая Украина, что дает возможность понять логику политической деятельности ее творца гетьмана Богдана Хмельницкого.

Ключевые слова: концепции государства, политическая мысль, Украинское раннемодеpное государство, Богдан Хмельницкий, сюзеренітет.

Відродження Української держави ранньомодерної доби як спадкоємниці княжої Русі стало закономірним наслідком суспільно-політичного розвитку соціуму. В литовсько-польську епоху українські терени перебували на окраїнах країни, а руська еліта змушена була слугувати чужоземним правителям.